

Kultūrinė atmintis Antrojo pasaulinio karo metų lietuvių periodinėje spaudoje

Titas Krutulys

Doktorantas
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: laukiniskarvelis@gmail.com

Santrauka. Tyrime analizuojami keturi Antrojo pasaulinio karo metais gausiausiai tiražais leisti periodiniai leidiniai, stengiamasi nustatyti kultūrinės atminties būdingiausias tendencijas ir kaitą pereinant nuo tautininkų valdytos Lietuvos prie Lietuvos įtraukimo į Sovietų Sąjungą ir Vokietijos okupacijos. Taikomi kiekybinis ir kokybinis turinio analizės metodai, įtraukiama beveik 600 skirtingų kultūrinę atmintį ir istorijos vertinimą perteikiančių straipsnių. Analizė rodo, jog kultūrinė atmintis esant kiekvienam politiniam režimui buvo unikali, skiriasi kiekybinis tekstų pasiskirstymas aprašant skirtingas epochas ar temas, išaukštinami ir sumenkinami skirtingi istoriniai laikotarpiai, skiriasi praities herojų ir priešų pasirinkimas, užsienio šalių praities vertinimai.

Reikšminiai žodžiai: kultūrinė atmintis, tautininkai, Sovietų Sąjunga, nacistinė Vokietija, nacionalizmas, Anthony D. Smithas, istoriniai mitai, periodinė spauda, propaganda.

Cultural memory in Lithuanian periodical press during World War II

Summary. During World War II Lithuania was ruled by three completely different political regimes. In the first year Lithuania was authoritarian state ruled by group of nationalists, in 1940 Lithuania was occupied by Soviet Union and in 1941 State was occupied by Nazi Germany. All these political powers was undemocratic and propagated their ideologies. One of the most important aspect of every ideology is to suggest new concept of time. This change of perception of time could be seen in the change of cultural memory. Article try to analyze this change using the most popular Lithuanian periodical press of the period. This research analyzed main historical periods and the most popular themes represented in the main newspapers. Using theories of Anthony D. Smith and Raoul Girardet research showed what historical periods was seen positively and what negatively, what was main historical heroes and enemies; also how foreign history was represented in the periodical press. The quantitative content analysis showed that while representations of history in the so called independent Lithuania and in Lithuania occupied by Nazis was quite similar, historical representations during first Soviet occupation was unique. Qualitative content analysis showed that there was three very different paradigms of cultural memories, represented in periodical press. Lithuanian nationalist mostly tried to promote Lithuanian medieval times and especially Lithuanian dukes and historical capital Vilnius, also they tried to justify their politics creating myth of great welfare during their rule. They praised Soviet history, criticized Poland and poles, but wrote about most of the countries quite neutral. During Soviet occupation all Lithuanian history was harshly criticized and showed as negative times, this regime promoted only few Lithuanian heroes who died young or was known for their left wing politics. Main historical past represented in the newspapers was history of Soviet Union, other countries was ignored. Main enemies of Soviets was Lithuanian gentry, and Lithuanian rulers of the past. During Nazi occupation there was more Lithuanian national history than German history, but the main appreciable historical

Received: 26/02/2020. Accepted: 04/04/2020

Copyright © 2020 Titas Krutulys. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

periods was Lithuanian prehistory and the 19th Century. Regime promoted history of Lithuanian culture and language, but tried to ignore Lithuanian state. Foreign history was mostly binary – propaganda criticized Soviet Union as well as Tsarist Russia, USA and United Kingdom, but appreciated history of Italy, Japan, Finland, Turkey, Spain etc. Main historical enemies were of course Bolsheviks and Jews.

Keywords: Lithuanian periodical press, Lithuanian history, Nationalism, Soviet Union, Nazi Germany, World War II, historical myths, propaganda, Anthony D. Smith.

Įvadas

Tyrimo objektas. Antrasis pasaulinis karas Lietuvoje buvo staigios politinių režimų ir ideologijų kaitos laikotarpis. Lietuviškąjį nacionalizmą nuo 1940-ųjų vasaros pakeitė stalinizmas, o po metų jį išstūmė nacionalsocializmas. Karo metais vienas kitą keitė trys skirtingi kultūriniai, politiniai projektai. Visos šios valdžios buvo nedemokratinės ir visuomenei aktyviai propagavo savo ideologijas, kuriose ypatingą vietą užėmė naujos laiko sampratos, ryškiausiai pastebimos kultūrinėje atmintyje. Šio tyrimo objektas yra kultūrinė atmintis, aptinkama populiariausioje periodinėje Antrojo pasaulinio karo spaudoje lietuvių kalba. Tyrimas apima laikotarpį nuo 1939 m. rugsėjo iki 1944 m. vidurio, kai prasidėjo antroji sovietinė okupacija, paprastai siejama su pokario pradžia. Atsižvelgiant į skirtingą periodikos pobūdį ir istorikų įdirbį tiriant šią temą, neanalizuojama nelegali periodinė spauda¹.

Šio tyrimo **tikslas:** atskleisti būdingiausius kultūrinės atminties bruožus periodinėje spaudoje Antrojo pasaulinio karo metais.

Uždaviniai: 1) atliekant kiekybinę turinio analizę parodyti, kokie istoriniai laikotarpiai ir istorinės tematikos straipsniai dažniausi Antrojo pasaulinio karo metų periodinėje spaudoje; 2) parodyti, kokie nacionalinės istorijos laikotarpiai buvo labiausiai išaukštinami ir sureikšminami, kokie vertinami negatyviai, kas buvo laikomi nacionaliniais herojais, o kas tautos priešais trijų skirtingų ideologinių režimų periodikoje; 3) atskleisti užsienio šalių praeities vaizdavimo tendencijas skirtingų politinių režimų kontroliuotoje lietuviškoje periodinėje spaudoje.

Problemos. Nors išskirtas laikotarpis yra vienas populiariausių istorikų tyrimuose, kultūrinė atmintis išanalizuota gana fragmentiškai: tautininkų kolektyvinės atminties tyrimuose karo metai paprastai nėra išskiriami, atminties kultūra sovietmečiu susitelkia dažniausiai į pokario laikus. Tyrimo problemas galima sutraukti į kelias grupes: vis dar neaišku, ar keitėsi istorijos vaizdavimas tautininkų periodikoje pirmaisiais karo metais; žinant, jog tik 1941 m. VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos valdyba pradėjo rengti gaires marksistinei lietuvių liaudies istorijai², ar egzistavo unikalūs požiūris į Lietuvos ir užsienio praeitį sovietų okupacijos metu 1940–1941 m.; menkiausiai ištirtas yra Vokietijos okupacijos laikų istorijos vaizdavimas periodikoje, nežinomas jo santykis su tarpukario kultūrinės atminties vaizdiniais. Visa tai išsiaiškinti tikslinga naudojant ryškiausias istorijos vaizdavimo tendencijas atskleidžiančius tautinius mitus.

¹ D. Mačiulis, 2011, p. 93–112.

² A. Streikus, 2005, p. 370.

Teorija ir sąvokos. Daugiausia tyrime vartojama sąvoka – *kultūrinė atmintis* – yra perimta iš Jano Assmanno teorijos ir reiškia kolektyvinę atmintį, kuri apima visuomenėje funkcionuojančius istorinius pasakojimus, istorijos raišką mene ar religijoje; ši atmintis, paprastai nuleidžiama iš viršaus, yra institucionalizuota, konstruojama tam tikros visuomenės grupės (tarkime, specialistų), šioji atmintis dažnai yra mitologijos ar literatūros ir istorijos mišinys, o ne mokslas. Kaip tik tokie istorijos vaizdiniai dažniausiai konstruojami ideologizuotoje periodinėje spaudoje³. Tyrimo metu vartojama sąvoka *istorinis pasakojimas* nurodo kultūrinės atminties sferai priklausantį kurios nors tematikos istorinį siužetą ar praeities reprezentavimo tipą. Kultūrinės atminties sąvoka tyrimui pasitelkiama visų pirma kaip tyrimo objekto įvardijimas, stengiantis atriboti temą nuo griežtai su istorijos mokslu susaistytos istorijos analizės. Pagrindine teorine prieiga dera laikyti nacionalizmo teoretiko Anthony D. Smitho tautinių mitų teoriją⁴. Analizei pasirinkta ši prieiga, nes, pasitelkus mitus, gerai atsiskleidžia istorinių pasakojimų pajungimas vyraujančiai ideologijai, tiek nacionalizmui, tiek nacizmui ir komunizmui, būdingas binarinis praeities vertinimas, skirstant jį į gerą ir blogą⁵, be to, ji orientuota į konkretų kultūrinės atminties turinį ir konkrečius kriterijus, sėkmingai pritaikomus analizuojant periodiką, o ne į perteikimo formą, ritualus, į ką dažnai sutelkiamos kultūrinės atminties teorijos⁶. Tyrimui pasirinkti trys A. D. Smitho tautiniai mitai, papildyti dar vienu, menčiau šio teoretiko išplėtotu tautinių priešų vaizdiniu. Šie mitai tai: 1) *aukso amžiaus mitas* – praeities epocha įvardijama kaip geriausi, pozityviausiai vertinami laikai. Ši epocha identifikuojama jai apibūdinti vartojant pozityvius epitetus, aukso amžius dažniausiai siejamas su valstybingumo, kultūros ar tautiškumo suklestėjimu; 2) šis mitas sunkiai atskiriamas nuo *tautinių herojų mito* – tai paprastai giriami, vertinami istoriniai personažai, glaudžiai susiję su aukso amžiaus laikų vertybėmis ir pasiekimais bei jų puoselėjimu. Tautiniai herojai matomi ne tik aukso amžiaus epochoje, bet ir savo veikla stengiasi atkurti gerovės laikus; 3) *nuosmukio mitas*, anot A. D. Smitho, prasideda dažniausiai po aukso amžiaus ir yra siejamas su valstybės, tautos, kultūros negerovės laiku, šiuo laikotarpiu sumažėja herojų, prarandami aukso amžiaus pasiekimai, tautai ima kenkti vidiniai ir išoriniai priešai; 4) *priešų mitas*, menčiau charakterizuotas A. D. Smitho tekstuose, sietinas su tautos svetimo, Kito vaizdavimu. Pasitelkiant politinių mitų tyrėjo Raoulio Girardet priešų sąvoką⁷, galima ją traktuoti kaip susijusią su nuosmukio epochos negerovėmis, kurios paprastai kyla iš sąmoningai tautą engiančių grupių veiklos. Priešai dažniausiai yra gretimos valstybės arba pačios valstybės visuomenės grupės, kenkiančios tautai, herojams, kultūrai ar valstybei. Šiame straipsnyje visų pirma analizuojama nacionalinė, tautinė kultūrinė atmintis, daugiausia dėmesio skiriant gerų ir blogų epochų bei gerai ir neigiamai vertinamų asmenybių ir žmonių grupių identifikavimui. Šalia šio tautinio praeities vaizdavimo įtraukiami ir užsienio šalių istorijos pasakojimai, juose taip pat stengiantis paaiškinti vienos ar kitos šalies teigiamą ar neigiamą vaizdavimą. Užsienio šalių praeitis svarbi, nes kalbama apie

³ J. Assmann, 2008, p. 109–118.

⁴ A. D. Smith, 1999, p. 57–95.

⁵ V. Tismaneanu, 2014, p. 162.

⁶ J. Assmann, 2011, p. 15–110; A. Erl, 2008, p. 389–398; A. Whitehead, 2009; P. Nora, 1989, p. 7–24.

⁷ R. Girardet, 2007, p. 53–64.

okupacinius režimus, radikalias ideologijas ir karo laikotarpį, kai visų šalių istorija gali būti išnaudojama propagandoje. Tyrime skiriamas priešų mitas ir užsienio šalių istorijos neigiamas vertinimas – priešų mitui pasitelkiami tik straipsniai, analizuojantys Lietuvos praeitį, o ne užsienio šalies istorijos temas. Problemų kelia Rusijos-SSRS vaizdavimas, nes Lietuva tapo Sąjungos dalimi ir tautinė praeitis nunyko, pasirinkta Rusijos istorinius pasakojimus įtraukti į aukso amžiaus aprašymą.

Metodas. Tyrimui buvo pasitelkti straipsniai iš keturių legaliai leistų laikraščių, pasakojantys bent apie 10 metų senumo įvykius. Toks laiko limitas pasirinktas, nenorint įtraukti Antrojo pasaulinio karo metų įvykių vertinimo, tačiau atskleisti visų aprašomų leidinių požiūrį į tarpukarį. Kadangi visi pasirinkti leidiniai yra kasdien leisti dienraščiai, straipsniai atrinkti taikant sistemingąją imtį – atrenkant kultūrinę atmintį atskleidžiančius tekstus sistemškai iš kas antro, kas trečio laikraščio numerio. Bendrai kultūrinę atmintį galinčių atspindėti tekstų karo metais būta itin daug – vien tyrimui atrinktuose leidiniuose jų galima priskaičiuoti daugiau nei 1 000, dar kelis kartus daugiau jų būtų įtraukus kitus tada buvusius įtakingus laikraščius ir žurnalus. Iš viso tyrimui, vadovaujantis aprašyta imtimi, buvo atrinkti 585 straipsniai, visi jie panaudoti kiekybiniame tyrime, skirtame nustatyti bendroms kultūrinės atminties aprašymo charakteristikoms. Tyrime taikomi istorinis lyginamasis ir turinio analizės metodai.

Šaltiniai. Tyrimo šaltiniai – keturi didžiausiais tiražais leisti dienraščiai lietuvių kalba: Lietuvos Vyriausybės oficiozas, dienraštis „Lietuvos aidas“, 1939–1940 m. (90 tūkst. tir.)⁸; Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto iniciatyva leistas laikraštis „Tiesa“, 1940–1941 m. (40 tūkst. tir.); Lietuvos aktyvistų fronto inicijuotas laikraštis „Į laisvę“ (100–200 tūkst. tir.)⁹ ir, pastarąjį uždarius, pasirodęs nacių griežtai cenzūruotas dienraštis „Ateitis“ (90 tūkst. tir.)¹⁰. Karo metų periodinė spauda visą laiką buvo cenzūruojama, o didžiausiais tiražais ėję leidiniai propagavo to meto valdančiosios grupės ideologiją¹¹. Okupaciniai režimai skyrėsi savo požiūriu į periodinę spaudą: Sovietų Sąjunga užtikrino totalitarinę monopolinę periodikos kontrolę, o nacistinėje kontrolėje dalis spaudos leidinių išlaikė ekonominį savarankiškumą, todėl tada ryškūs buvo tiek nacių propaguota ideologija, tiek lietuviškasis nacionalizmas¹².

Istoriografija. Tyrimui aktualios kelios istoriografijos grupės: 1) kolektyvinės atminties tyrimai. Paskutinį dešimtmetį itin išsiplėtė su atminties studijomis siejami istoriniai tyrimai. Dauguma jų orientuoti į dabarties problemas ir jų sprendimus, konkrečias temas per visą istorijos laikotarpį arba kelias ryškiausias epochas – XIX a., kai susiformavo pagrindiniai tautinės kolektyvinės atminties bruožai, tarpukarį ir sovietmetį. Kaip liudija ir dvi ryškiausios šiame tyrimų laike straipsnių rinktinės *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas* ir *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje*¹³, vis dar nedaug dėmesio skiriama Antrojo pasaulinio karo metų kultūrinei

⁸ V. Žeimantas, 2012-03-09.

⁹ *Žurnalistikos enciklopedija*, 1997, p. 165–166.

¹⁰ M. Bražiūnas, 2014, p. 214–215; M. Bražiūnas, 2017, p. 241–242.

¹¹ M. Bražiūnas, 2017, 271 p.; A. Riaubienė, 2005, p. 103–111.

¹² M. Bražiūnas, 2017, p. 210–214.

¹³ *Atminties daugiasluoksniškumas*, 2013; *Atminties kultūrų dialogai*, 2015.

atminčiai, tačiau detaliai pristatyta visų laikų Vilniaus miesto kolektyvinė atmintis. Itin svarbūs ir artimiausi šio straipsnio prieigai yra Dariaus Staliūno ir Dangiro Mačiulio darbai, nors dažniausiai autoriai susitelkia į tautinio atgimimo laikotarpį ir tarpukarį¹⁴, svarbiu galima laikyti knygoje *Vilnius – Lietuvos sostinė* pateikiamą Vilniaus atgavimo laikotarpį, sutampantį su šio darbo tema. Išsamus Vilniaus vaizdavimo 1939–1940 m. kolektyvinėje atmintyje pristatymas¹⁵, pasitelkiant tiek periodiką, tiek knygas ir atsiminimus bei archyvinius dokumentus, nulemia, kad šiame straipsnyje Vilniaus praecities vaizdavimo aprašymas tik papildo ir suteikia kontekstą monografijos autorių atradimams. Svarbu paminėti ir Dangiro Mačiulio straipsnį apie kolektyvinę atmintį pagrindinėje sovietinėje lietuviškoje spaudoje¹⁶ po 1941 m. Atliekant šį tyrimą galima įsitikinti, kad įvyksta tam tikras Lietuvos istorijos vaizdavimo sovietinėje spaudoje lūžis. Nemažai kolektyvinė atmintis tyrinėtą mene (ypač skulptūroje, architektūroje ir dailėje). Čia tyrimui aktualiausi Giedrės Jankevičiūtės ir Rasos Antanavičiūtės darbai¹⁷. Pirmoji, išanalizavusi valdžios ženklų kaitą Antrojo pasaulinio karo metais, parodo, kad Lietuvos istorinių ženklų recepcija iš esmės skyrėsi valdant SSRS ir naciams, tik sovietai griežtai atmetė Lietuvos valstybingumo ženklus ir juos pakeitė naujais, o naciai toleravo įvairius tautinius simbolius ir stengėsi jiems suteikti naujas reikšmes. Panašūs skirtumai atsiskleidžia ir analizuojant kultūrinės atminties raišką periodikoje. R. Antanavičiūtė, dėmesį skyrusi Vilniaus viešosios erdvės pokyčiams, parodo, kokia svarbi skirtingiems politiniams režimams buvo kolektyvinė atmintis, tai byloja radikalus gatvių pavadinimų keitimas, taip pat istorinių veikėjų skulptūrų projektai, kurių dauguma liko neįgyvendinti. Kolektyvinės atminties pokyčius karo metais aktualizuoja ir švietimo politikos tyrimai, parodantys istorijos pamokų turinio pokyčius, juos adaptuojant prie režimo poreikių. Nors okupaciniai režimai nespėjo įtvirtinti visiškai ideologiją atitinkančio istorinio naratyvo, šiuo laikotarpiu ryški istorijos cenzūra – sovietai rūpinosi pašalinti bet kokią prastesnę Rusijos ir SSRS vaizdavimą, o naciai – Vokietijos ir vokiečių¹⁸. Istorijos politikos užmojai, siekiant keisti kolektyvinę atmintį, analizuoti ir metinių švenčių kaitos tyrimuose: pirmosios sovietinės okupacijos metu pastebimas ne tik visiškas valstybinių, bet ir tradicinių švenčių ignoravimas, labai anksti besistengiant išstumti visas katalikiškas šventes, jas pakeičiant naujomis, sovietinėmis¹⁹. 2) Nemenkai iširta yra ir karo metų periodinė spauda. Išskirtinio dėmesio čia reikalauja M. Bražiūno disertacija apie žurnalistikos lauką okupacijų laikotarpiu. Tyrimas detalai parodo periodikos organizavimo skirtumus, cenzūros pobūdį, taip pat atskleidžia dviprasmišką nacių okupacijos laikų žurnalistikos lauką, kuriame aktyviai reikšėsi tiek kolaborantai, tiek lietuvių nacionalistai ir tarpukario spaudos veikėjai²⁰. L. Venclausko atliktas Lietuvos vaizdinių antinacinėje spaudoje tyrimas parodo šiame darbe neatskleidžiamą alternatyvios periodikos plėtotę, reikšminga autoriaus straipsnio pridėtinė vertė, akcentavimas, kad

¹⁴ Paminėtini svarbesni su kolektyvine atmintimi susiję autorių tyrimai: D. Mačiulis, 2013, p. 249–272; D. Mačiulis, 2009, p. 6–28; D. Staliūnas, 2008.

¹⁵ D. Mačiulis, D. Staliūnas, 2015, p. 286–287.

¹⁶ D. Mačiulis, 2011, p. 93–112.

¹⁷ G. Jankevičiūtė, 2009, p. 130–149; R. Antanavičiūtė, 2019, 439 p.

¹⁸ L. Jašinauskas, 2005; S. Stašaitis, 2008, p. 39–52.

¹⁹ G. Dusevičiūtė, 2013, p. 124–135.

²⁰ M. Bražiūnas, 2017, 271 p.

nacistinė periodika, kultūrinės atminties požiūriu, negali būti tapatinama su tarpukario ar nacionalistine pozicija²¹. Visgi kultūrinės atminties paieškos karo metų periodikoje tebėra naujų tyrimų reikalaujanti sfera.

Kultūrinė atmintis karo metų spaudoje kiekybiniu požiūriu

Antrojo pasaulinio karo metais sumažėjo periodinės spaudos tiražai ir leidinių skaičius: nuo karo pradžios iki pabaigos neišsilaikė nė vienas leidinys, o radikalūs ideologijų ir spaudos organizavimo struktūrų pokyčiai panaikino tęstinumą tarp skirtingų laikraščių ar žurnalų. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje Lietuvoje legaliai ėjo 138 laikraščiai ir 159 žurnalai, 1941 m., besibaigiant pirmajai sovietinei okupacijai, Lietuvoje leisti tik 37 periodiniai leidiniai, panašiai jų (apie 40) būta ir Vokietijos okupacijos laikotarpiu²².

Nors periodikos įvairovė sumažėjo daugiau nei 7 kartus, kultūrinę atmintį atspindintys tekstai apie Lietuvos praeitį karo metais buvo gana ryškūs: tiek karo pradžioje „Lietuvos aide“, tiek nacių okupacijos metu leistuose laikraščiuose „Į laisvę“ ir „Ateitis“ tokių straipsnių galima aptikti vos ne kiekviename numeryje, apie praeities asmenybes ir įvykius kiek mažiau rašyta tik sovietinėje spaudoje.

Dažniausiai pristatytos istorinės epochos ir temos

Antrojo pasaulinio karo periodinėje spaudoje

1. Lietuvos viduramžiai. 2. XVI–XVIII a. Lietuvoje. 3. XIX a.–1918. 4. Tarpukario epocha. 5. Lietuvos regionų istorija. 6. Proistorė, archeologija ir etnologija. 7. Vokietijos istorija. 8. Rusijos-SSRS istorija. 9. Kitų šalių istorija. 10. Kita. 11. Bendras straipsnių, panaudotų kiekybiniame tyrime, skaičius.

Lentelė.

Leidinys	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
„Lietuvos aidas“ (1939 09–1940 06)	12	4	11	21	35	3	5	12	36	9	120
„Tiesa“ (1940 06–1941)		5	4	16				34	4		62
„Į laisvę“ (1941–1942)	5	4	17	26	1	10	22	18	20	11	116
„Ateitis“ (1943–1944)	9	7	73	62	60	21	20	16	36	18	287
Iš viso	26	20	105	125	96	34	47	80	96	38	585

Nors lentelė neapima visų leidiniuose publikuotų straipsnių, galima nurodyti bendras tendencijas. Viduramžių ir Abiejų Tautų Respublikos (ATR) laikų įvykiai daugiausia atspindėti „Lietuvos aide“ ir „Ateityje“, viduramžių vaizdinių nerasta sovietinėje „Tiesoje“.

²¹ L. Venclauskas, 2004, p. 68–85.

²² V. Urbonas, 2012, p. 54–55.

„Lietuvos aide“ ir „Tiesoje“ krinta į akis artimiausio tarpukario vaizdavimo dažnumas, o „Ateityje“ daugiausia kartų rašyta apie tautinio atgimimo epochą. Galima daryti prielaidą, kad visi politiniai režimai buvo labiau suinteresuoti paskutinių 100 metų praeities ir jos veikėjų pristatymu, tačiau SSRS praeities vaizdavimo tendencijos iš esmės skiriasi nuo istoriografijoje pristatytos istorijos politikos vėlesniais laikais²³.

Žvelgiant į kitas išskirtas kategorijas, matyti daugiau skirtumų: štai Lietuvos regionų – miestų, kaimų, provincijos dvarų – praeitis buvo svarbi „Lietuvos aidui“ ir „Ateičiai“, tačiau ji visai neatsispindi kitų leidinių straipsniuose. Tekstų apie Lietuvos priešistorę ir archeologiją kiekis padidėjo tik „Ateityje“. Pažymėtina, kad Lietuvos regionų istorija ir archeologija buvo aktyviai propagauta ir Pirmojo pasaulinio karo metų lietuviškoje periodikoje Vokietijos okupacijos metais²⁴.

Smarkiai skiriasi ir užsienio šalių praeičiai skirtų straipsnių kiekybinis pasiskirstymas. Rusijos arba SSRS istorija aprašoma visuose leidiniuose, bet „Tiesoje“ jai skirtų straipsnių skaičius gerokai viršija visų kitų kategorijų straipsnių skaičius. Vokietijos istorija aktyviausiai propagauta nacių okupacijos laikotarpiu. Kitų užsienio šalių praeitis gana išsamiai pristatoma „Lietuvos aide“, „Į laisvę“ ir „Ateityje“, tačiau to beveik nepasitaiko sovietinėje periodikoje. Kiekybiniu požiūriu sunku atskirti tautininkų ir nacių periodikos praeities reprezentacijas, o SSRS siūlytas kultūrinės atminties vaizdinys unikalus: tai visų pirma SSRS ir Rusijos istorija, kuri kiek papildoma savesniais Lietuvos praeities vaizdiniais.

„Lietuvos aidas“ – kultūrinė atmintis paskutiniais smetonmečio metais

Aukso amžius ir herojai

1939 m. pabaigoje Lietuva atgavo Vilnių. Sostinės praeitis tapo centrine laikraštyje „Lietuvos aidas“ (naudoti 29 straipsniai). Beveik visi viduramžių laikų Lietuvą aprašantys tekstai, analizuodami sostinės praeitį, kartu perteikia ir bendrą Lietuvos istorijos pasakojimą. Pozityviausiai vertinamas senosios Lietuvos laikotarpis laikraštyje pradedamas Vilniaus atsiradimo legendomis, per kurias perteikiama didelė miesto svarba gretimoms šalims (įkūrimo mitą savinasi skandinavai, rusai) ir lietuviybės išsaugojimui – tai šventa, su pagonybės religija ir lietuvių tautosaka, pasakomis susijusi vieta²⁵. Aukso amžius tapatinamas su miesto klestėjimu, populiacijos augimu, sostinės statusu ir lietuviškumu, siejamas su trijų kunigaikščių – Gedimino, Kęstučio ir Vytauto – figūromis, o idealizuojamas ir romantizuojamas dėl savo viduramžių pilių²⁶. Epocha užbaigiama Liublino unija²⁷. Nepaisant tarpukariu įsivyravusio kanono svarbiausiu kunigaikščiu laikyti Vytautą, laikraštyje šiuo laikotarpiu iškyla Gedimino vaizdinys, kunigaikštis ne tik vertinamas kaip geras politikas, miesto įkūrėjas ir lietuvis, jis paverčiamas ir karaliumi²⁸.

²³ A. Streikus, 2005, p. 370.

²⁴ Žr.: *Periodiniai leidiniai lietuvių kalba: 1914, 1998*, p. 368–374; *Periodiniai leidiniai lietuvių kalba: 1915–1917, 2000*, p. 275–277; *Periodiniai leidiniai lietuvių kalba: 1918, 2001*, p. 347–366.

²⁵ K. B., „Vilniaus miesto įsteigimas“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-10-07, p. 5.

²⁶ „Vilniuje yra buvusios trys pilyės“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-11-06, p. 3.

²⁷ A. Nezabitauskis, „Vilnius istorijos raidoje“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-10-11, p. 2.

²⁸ J. Matusas, „Karalius Gediminas ir Vilniaus sostinė“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-01-15–1940-01-17.

Toks Lietuvos praeities perrašymas, paverčiant Vilnių svarbiausiu istorijos veiksniu, kaip pažymima historiografijoje, atitiko tuometinę Lietuvos nacionalistinio diskurso programą, pagal kurią Vilnius turėjo reprezentuoti senąją Lietuvos valstybingumo istoriją su trimis pagrindiniais simboliais – Gedimino pilimi, Vilniaus katedra (joje turėjo būti Vytauto Didžiojo palaikai) ir Aušros vartais, o pagrindiniu herojumi, ypač per 1941 m. minėtą kunigaikščio jubiliejų, turėjo tapti Gediminas²⁹.

Itin prielankiai leidinyje vertinta ir pati naujausia praeitis. Minint Vasario 16 Akto ir Gruodžio septynioliktosios perversmo dienas, pristatytas toks tarpukario epochos vertinimas: nepaisant liberalios demokratijos plusų, ši santvarka Lietuvoje sukėlė tik chaosą – politikų konfliktai ir aiškios krypties neturėjimas neleido vykdyti socialinės politikos ir todėl didėjo skurdas, silpo ekonomika, gretimos valstybės savinasi Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą³⁰. Po perversmo „pagaliau susivisutinino tautinio principo reikalavimas politikoje ir pasidarė savaime suprantamas atakingos – valingos valstybės pripažinimas, <...> režimas ne tik kad padėjo pagrindus, bet ir sukūrė ekonomiškai socialinę santvarką“³¹. Antanas Smetona šiame kontekste tampa vieninteliu minėtiniu asmeniu skelbiant Nepriklausomybės Aktą, kartu vieninteliu vadu, jau keturiolika metų užtikrinančiu gerovės kilimą³².

XIX a. vaizdavimas „Lietuvos aide“ yra sietinas išimtinai su Lietuvos tautinio atgimimo herojais, nėra perteikiamas išsamus epochos paveikslas, tik fragmentiškos biografijos, kuriose akivaizdžios tautininkų pastangos įtraukti skirtingų pažiūrų veikėjus. Vertinami Lietuvai prielankiais laikomi lenkai – poetas Julius Slovackis³³, herojiškumo ir dorovingumo pavyzdys Simonas Daukantas³⁴, didysis lietuvių tautos mokytojas Tomas Žilinskas³⁵, rašytojas Jonas Biliūnas³⁶. Daugiausia dėmesio skiriama Vincui Kudirkai. Jis įvertinamas kaip epochos veikėjas, kurio negali savintis Lietuvos partijos, nes partinis susiskirstymas jo laikams nebuvo būdingas. Būtent šis herojaus *viršpartiškumas* tampa esmine vertybe³⁷. Tautininkai visada skelbėsi esą ne partija, o sąjūdis, ir vienu iš savo esminių tikslų laikė visų lietuvių suvienijimą. Šia prasme Vincas Kudirka paverčiamas vienu iš tautininkų pirmtakų³⁸.

Tarpukario Lietuvos herojai dažniausiai yra mokslininkai ar kultūrininkai, jų biografijose pabrėžiamas atsidavimas tėvynei, aukšta moralė ir humaniškumas³⁹. Atskira labai teigiamai vertinamų lietuvių kategorija – tarpukario Vilniaus gyventojai, nukentėję nuo

²⁹ D. Mačiulis, D. Staliūnas, 2015, p. 286–287.

³⁰ S. Leskaitis, „Dvidešimt antroji šventė“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-02-16, p. 2.

³¹ „Po Gruodžio 17“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-12-16, p. 3.

³² *Ten pat*; S. Leskaitis, *ten pat*.

³³ V. B-nas, „Slovackis lietuviškai“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-09-02, p. 5.

³⁴ A. Vt-kus, „Paskutinės Daukanto valandos“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-09-02, p. 5.

³⁵ A. Daugėliškis, „Didysis lietuvių tautos mokytojas. Tomo Žilinsko 100 m. gimimo sukakčiai“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-01-19, p. 3.

³⁶ „Biliūno biografų dėmesiui“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-11-18, p. 6.

³⁷ „Kudirka ir srovės“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-11-18, p. 5–6.

³⁸ J. Dementavičius, 2015, p. 167–169.

³⁹ „Kazimieras Būga – kalbininkas“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-12-02; „Didįjį mokytoją kun. J. Lindę-Dobilą prisiminus“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-12-02; „Jis norėjo tautai duoti naują gyvenimo rūbą“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-11-02.

Lenkijos valdžios, tarp jų patenka ir lenkų nuskriaustos tautinės mažumos⁴⁰. Toks tarpukario Vilniaus lietuvių (kone religinės) kankinystės pasakojimas, žinoma, išplėtotas dar trečiame dešimtmetyje, ir šios temos išlikimas rodo tik buvusio siužeto tęstinumą ir naują suaktualinimą⁴¹. Bendras gerovės laikų vaizdinys, be keistai menko dėmesio Vytautui ir sostinės svarbos didėjimo, rodo įtvirtintą ideologizuotą tautininkų perteiktą paskutinio šimtmečio vaizdavimą, kur tautinio atgimimo veikėjai tampa valdančiosios partijos idėjų ruporais, o ydinga demokratijos epocha visiškai uždengiama gerovę nešančia ir Gedimino laikų sostinės lietuviškumą atkuriančia A. Smetonos diktatūra.

Nuosmukis ir priešai

Priešiškausiai „Lietuvos aide“ vaizduojami ATR laikai ir tarpukario Vilnius. Apie ATR epochą, siejamą su sostinės istorija, rašoma: „<...> po Liublino unijos Vilnius pradėjo skursti ir iškrypo iš savo normalaus augimo ir klestėjimo kelio.“⁴² Po ilgų šimtmečių, kai miestui svarbos turėję tik Vilniaus arkikatedros atnaujinimas ir Vilniaus universiteto sukūrimas, Vilnių atgaivinę tik lietuviai, 1905 m. surengę Didįjį Vilniaus Seimą, o vėliau paskelbę nepriklausomybę. Tarpukario miesto istorija dar niūresnė: „Vietos lietuvius bestiprino ir beragino imtis ant savo pečių visus lenkų persekiojimus ir spaudimus vien tik ta milžiniška moralinė jėga, kurios kiekvienam lietuviui teikia senoji, gražioji, garbintoji Lietuvos istorinė sostinė Vilnius.“⁴³ Beieškant Vilniaus lietuviškumo pateikiami ir pasažai apie nuolatinę kovą tarp lietuvių ir lenkų Vilniuje dėl pasaulietinių ir dvasinių tarnybų, ypač vyskupo vietos, lietuviai nuolatos jautę pagiežą Jogailai ir Liublino unijai ir iš esmės pralaimėjo lenkams kovoje dėl miesto tautiškumo tik Pirmojo pasaulinio karo metais⁴⁴. ATR ir tarpukario epocha Vilniuje sugretinama ir istorikų tekstuose apie Vilniaus okupaciją 1655 m. ir Vilniaus atvadavimą 1661 m., antraštėje nurodomas abiejų įvykių pirmumas kaip priešprieša paskutinius dešimtmečius trukusios okupacijos antrumui⁴⁵. Niūriai vaizduotas ir Pirmasis pasaulinis karas – pabrėžtas karo tragizmas, vedantis kariškius prie savižudybės, cheminio ginklo naudojimo pasekmės ir socialinės atskirties didėjimas⁴⁶. Nepaisant pasikeitusių politinių aplinkybių ir sostinės atgavimo, karo metų periodikoje pagrindiniu antagonistu Lietuvos praecityje matyti lenkai. Priešiškumas, iškėlus istorinio Vilniaus problemą, tik dar sustiprėjo, pats miesto klausimas tik integruotas į prieš Liublino uniją nukreiptą istorinį pasakojimą, o daugiakultūrio miesto praecitis dažnai neigta, propaguojant ideologišką lietuviškumą ir nematant skirties tarp XV ir XX a. lietuvių.

⁴⁰ „Vilniaus kovotojų kun. Dr. J. Bakšį prisiminus“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-12-16, p. 10; „Lietuvos totorių gyvenimo keliai (Kaip Vilnijos totoriai buvo lenkinami)“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-11-12, p. 4.

⁴¹ D. Mačiulis, D. Staliūnas, 2015, p. 137–247.

⁴² A. Nezabitauskis, „Vilnius istorijos raidoje“, 1939-10-11, p. 11.

⁴³ *Ten pat.*

⁴⁴ J. Matusas, „Lietuviai Vilniaus krašte gyveno nuo amžių“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-10-13, p. 5.

⁴⁵ V. Trumpa, „Pirmą kartą rusams okupavus Vilnių 1655 m.“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-10-25–1939-10-27; V. Trumpa, „Pirmasis Vilniaus atvadavimas. 1661 metai“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-11-13–1939-11-17.

⁴⁶ J. Žlabys, „Tanenbergo katastrofa prieš 25 metus“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-08-26–1939-09-04; „Iperitas arba geltonasis kryžius“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-11-20, p. 4; V. Trumpa, „Kolonijos po D. Karo“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-12-02, p. 4.

Užsienio šalių praeitis

Daug vietos leidinyje užėmė užsienio šalių istorija (tyrime panaudoti 53 straipsniai). Kartais publikuojami pasakojimai buvo atsitiktiniai, egzotiški (tarkime, informacija apie Rytų Azijos šalis ir Pompėjus). Dažniausiai būdavo prisimenama Rusijos, Vokietijos, Lenkijos, Latvijos ir JAV istorija. Beveik visi siužetai aprašomas tautas ar valstybes vertino neutraliai arba pozityviai. Vokietijos istorija dažniausiai perteikiama neutraliai: rašant apie kovas už Elzasą ir Lotaringiją, karų kaltininkėmis įvardijamos abi pusės⁴⁷. Ryškiausias prielankumas šiuo laikotarpiu pastebimas Rusijai arba SSRS: vertinami Rusijos rašytojai ir kompozitoriai, pastebima ir SSRS gerovė, palyginti su caro laikais, socialinės rūpybos srityje⁴⁸, Rusijos generolas Samsonovas, nusižudęs po nesėkmės Tanenbergo mūšyje, tampa tragišku Pirmojo pasaulinio karo herojumi⁴⁹. Vienintelė aiškiai neigiamai pristatoma šalis buvo Lenkija, charakteringiausiame kaimynus aprašančiame tekste teigiama: „Visų tautybių barbariška polonizacija buvo pagrindinis 1919–1939 m. Lenkijos politinis tikslas.“⁵⁰ Aiškiai pastebimas noras išlaikyti taikius santykius su pagrindinėmis karo agresorėmis SSRS ir Vokietija, vengiama net menkos kritikos. Nepaisant aiškiai ideologija pagrįsto priešiško Lenkijai, kitų šalių praeitis aptariamam laikotarpiu menkai išnaudota tautininkų propagandos, vaizdingi egzotiški pasakojimai tegalėjo padėti nukreipti dėmesį.

„Tiesa“ – kultūrinė atmintis pirmaisiais sovietmečio metais

Aukso amžius ir herojai

Po 1940 m. birželio 15 d. Lietuvos praeitis, atvaizduota periodikoje, iš esmės pasikeitė, ji buvo susieta su SSRS ir perrašyta. Kultūrinės atminties pakeitimas buvo asimetrinis – visa Lietuvos praeitis buvo nurašyta kaip blogi laikai, kai liaudis kankinosi, o pozityviai vertinama buvo tik SSRS valstybės istorija. Ji užėmė daugiau nei pusę visų kultūrinę atmintį atspindinčių straipsnių laikraštyje: buvo analizuojamos Sovietų Sąjungos komunistų partijos, SSRS istorijos ir Spalio revoliucija. Ilgiausi tęstiniai straipsniai leidinyje buvo istorinio pobūdžio – „Lenino idėja apie darbininkų klasės ir valstiečių sąjungą“ ir „Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) istorijos kursas“, patvirtintas 1938 m. Centro komiteto nutarimu⁵¹. SSRS gerovė buvo pristatoma ne tik partijos istorijos pasaže, bet ir parodant itin geras moterų sąlygas, respublikų tautų draugystę, aukštą šalies kultūrą⁵². Daugiausia dėmesio sutelkta į Spalio revoliucijos minėjimą kaip socialinės gerovės priešastį ir pradžią, kur neapsieita be epitetu, skirtų svarbiausiam įvykiui pasaulyje ir dviejų

⁴⁷ K. V-as, „Amžių kovos už Reino sritis“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-10-01–1939-10-03.

⁴⁸ „Petras Iljičius Čaikovskis (100 metų nuo jo gimimo švenčiant)“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-05-09, p. 5; „Didžiųjų rusų vyrų palikuoniai“, in: *Lietuvos aidas*, 1940-02-11, p. 4.

⁴⁹ J. Žlabys, *ten pat*.

⁵⁰ V. Trumpa, „Polonia restituta“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-12-11, p. 5.

⁵¹ „Lenino idėja apie darbininkų klasės ir valstiečių sąjungą“, in: *Tiesa*, 1940-08-23–1940-09-07; „Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) istorija“, in: *Tiesa*, 1940-11-30–1941-01-19.

⁵² „Moterys Sovietų Sąjungoj“, in: *Tiesa*, 1940-07-10, p. 5; R. O., „Tautinį klausimą išsprendus“, in: *Tiesa*, 1940-07-08, p. 5; J. Kličius, „Darbo žmonių rašytojas“, in: *Tiesa*, 1941-06-18, p. 3.

revoliucijos organizatorių, Lenino ir Stalino, draugystei⁵³. SSRS praeities centre atsidūrė partiniai ir revoliucijos herojai – M. Frunzė, S. Kirovas, gana anksti pradėtas skleisti ir Čepajevo kultas⁵⁴. O iš carinės Rusijos laikotarpio buvo sureikšminami kultūros veikėjai – L. Tolstojus, I. E. Repinas ir M. Musorgskis, jų biografijose paprastai būdavo susitelkiama į menininko pasiekimus, o sociokultūriniai aspektai ir kūrybos kontekstas ignoruoti, taip pabrėžiant, kad vertinama anaip tol ne carinė Rusija⁵⁵. Tam tikromis išimtimis bendrame į naujausių praeitį susitelkusiame leidinyje dera vadinti Stepano Razino ir Aleksandro Suvorovo priminimą, abu jie pristatyti kaip reklaminiai kino ir parodos pranešimai⁵⁶. Radikalus SSRS praeities perėmimas fiksuojamas ir istoriografijoje – be išlygų pakeisti valstybės simboliai, miestų gatvės pavadintos sovietinių vadų ir herojų vardais, panaikintos valstybinės ir tradicinės šventės, jos pakeistos Spalio ir Gegužės šventėmis, visiškai perrašyta naujausių laikų istorija, priderinant ją prie SSRS istorijos mokyklose⁵⁷. Panašu, jog „Tiesa“ buvo visų šių procesų transliuotoja – gausiai spausdinti istorijos kursai suaugusiems šviesti, apimantys tik paskutinių 50 metų laikus, nauji paminklų projektai pateisinti sovietinės ideologijos principais, o naujosios šventės išnaudotos ryškiausiems sovietų herojams charakterizuoti⁵⁸.

Sovietinis pasakojimas nurodė ir tinkamų tautinių praeities herojų. Tokiais tapo ne tik revoliucionierius V. Mickevičius-Kapsukas ar bene sėkmingiausiai per visą SSRS gyvavimą išnaudoti Žemaitė su J. Janoniu, bet ir tautinio atgimimo epochos rašytojas J. Biliūnas, herojais pripažinti Darius ir Girėnas ir baudžiauninkų būrų dainiumi pristatytas K. Donelaitis⁵⁹, pirmosiomis okupacijos dienomis naudotas ir V. Kudirkos atvaizdas⁶⁰. Taigi sovietai šiuo metu matė tautinio atgimimo Lietuvoje potencialą – kairesnių pažiūrų ar Lietuvos nepriklausomybės nesulaukusius asmenis nesunku išnaudoti, kuriant utopinį LSSR kaip to meto intelektualų trokštos valstybės vaizdinį. Dariaus ir Girėno atvejis, kaip pažymi G. Jankevičiūtė, liudijo ir apie bandymus įtraukti ne tik lengviausiai ideologijos principus atitinkančius autorius, bet ir politiškai neutralius tarpukario herojus, pastarieji, beje, puikiai tiko tiek sovietams, tiek naciams⁶¹.

Istoriografijoje gana detalai atskleisti kultūrinės atminties vaizdiniai sovietinėje propagandoje prasidėjęs Vokietijos ir SSRS karui⁶² ir po karo, vis geriau Lietuvos istoriją prita-

⁵³ F. Filinas, „Didžiausia pasauly revoliucija“, in: *Tiesa*, 1940-11-07, p. 5; I. Aleksandrovas, „Leninas ir Stalinas – Spalio organizatoriai“, in: *Tiesa*, 1940-11-07, p. 3–4.

⁵⁴ „Didysis bolševikas“, in: *Tiesa*, 1940-12-01, p. 1; I. Kiriučkinas, „Legendinis Čepajevas“, in: *Tiesa*, 1940-09-01, p. 6.

⁵⁵ J. Kuzminskis, „I. E. Repinas (10 metų mirties sukaktis)“, in: *Tiesa*, 1940-09-29, p. 6, 8; N. Glogajevs, „Didysis rusų rašytojas“, in: *Tiesa*, 1940-11-19, p. 7; V. G., „Genialusis rusų muzikas“, in: *Tiesa*, 1941-03-29, p. 5.

⁵⁶ „Steponas Razinas“, in: *Tiesa*, 1940-09-01, p. 9; „Suvorovas ir jo laikotarpis“, in: *Tiesa*, 1940-11-25, p. 8.

⁵⁷ G. Jankevičiūtė, 2009, p. 130–149; R. Antanavičiūtė, 2019, 439 p.; S. Stašaitis, 2008, p. 39–52; G. Dusevičiūtė, 2013, p. 124–135.

⁵⁸ F. Filinas, *ten pat*; „Visasajunginės komunistų partijos (bolševikų) istorija“, *ten pat*; „Tik dabar pradėdamas statyti paminklas Dariui ir Girėnui“, in: *Tiesa*, 1940-08-29, p. 1.

⁵⁹ „Tik dabar pradėdamas statyti paminklas Dariui ir Girėnui“, *ten pat*; J. Žiugžda, „K. Donelaitis – baudžiauninkų būrų dainius“, in: *Tiesa*, 1940-10-20, p. 7; J. Būtėnas, „Jono Biliūno gyvenimo kelias“, in: *Tiesa*, 1941-03-02, p. 6.

⁶⁰ *Lietuvos aidas*, 1940-07-11, p. 3.

⁶¹ G. Jankevičiūtė, 2009, p. 133; G. Jankevičiūtė, 2014, p. 176.

⁶² D. Mačiulis, 2011, p. 93–112.

kant prie sovietinių kanonų⁶³. Tyrimuose paprastai akcentuojamas itin sėkmingas senosios Lietuvos istorijos, ypač Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) kovų su kryžiuočiais ar lietuvių pagonybės adaptavimas, pakeičiant ir šių ankstesnes reiškinį prasmes. Peržvelgus laikraščius „Tiesa“, „Darbo Lietuva“ ir „Komjaunimo tiesa“, iki pat 1942 m. LDK laikų istorijos vaizdinių nepavyko aptikti. Itin menkas ir dar neįtvirtintas buvo ir tautinių herojų vaizdavimas, tik vėliau herojų gretas papildė sovietiniai partizanai, detaliau atrinkti tinkami propagandai XIX a. asmenys, nerašyta ir apie sudėtingą lietuvių raštijos istoriją, iš esmės aptariamam laikotarpiu Lietuvos praeitis beveik ištiesai ignoruota arba kritikuota.

Nuosmukis ir priešai

Nuosmukio vaizdavimas buvo itin platus. Anksčiausią laikotarpį apima pasakojimai apie buvusius Lietuvos bajorus ir jų reikšmę. Pritaikydami tarpukario visuomenės nuostatas sulenkėjusių LDK bajorų nelaikyti savais, o lenkus ir Lenkiją sieti su priešu, ir susiedami jas su istorinio materializmo feodalizmo traktuotėmis, straipsnių autoriai propagavo priešišką požiūrį į visą bajoriškąjį paveldą. Buvo rašomi straipsniai apie kai kurias Lietuvos bajorų gimines, dažniausiai kaip naujai nacionalizuoto dvaro pateisinimas. Kilmingieji, anot periodikos, baisiai išnaudodavo Lietuvos liaudį ir su ja nesiskaitė, patys mėgėdamiesi prabanga ir gyvendami amoraliai; pabrėžiamas buvo ir elito kosmopolitizmas bei jokio ryšio su gyvenama teritorija neturėjimas. Liaudis šiuose tekstuose gyveno nuolatinėse kančiose ir monotonijoje: „bizūnai senolius čaižė“⁶⁴, o pokyčių įvyko tik panaikinus baudžiavą. Feodalų praeitis leidinyje taip pat gana abstrakti: klestėjimo laikai ATR laikotarpiu dažniausiai nesukonkretinti ir paminimi kaip legenda ar pasaka. Istorinis pasakojimas, siejamas su vienu ar keliais palikuoniais, pradedamas nuo XVIII a. pabaigos, o daugiausia susitelkiama į XIX a. ir paskutinius dešimtmečius. Šia prasme bajorų problema tampa ne tiek nesiskaitymas su liaudimi, kiek savo laiko neatitiktis – pabrėžiama epocha po Prancūzijos revoliucijos, taigi, suklestėjus buržuazijai ir kapitalizmui, kur aristokratijos sluoksniškas jau pradėjęs nykti⁶⁵.

Dar neigiamas XIX a. carinės Rusijos ir tarpukario vaizdavimas. Generolas Povilas Plechavičius birželį prilygintas Michailui Muravjovui: XIX a. carinės Rusijos represijos ir teroras A. Smetonos režimo metais buvo tik pratęsti, o tautininkų mintis buvo nukreipta vien į „kraugeriškus antižydiškus ir antilenkiškus pogromus“⁶⁶. Tik carinė Rusija minima vos kelis kartus⁶⁷, o atsiribojimas nuo lietuviško tarpukario laikraščiu yra itin svarbus. Politinis Lietuvos valdančiųjų vaizdavimas įtraukia tokius aspektus kaip Steigiamojo ir pirmųjų Seimų nepopuliarumas, nevykusios žemės reformos vykdymas, nesiskaitymas su politiniais oponentais⁶⁸, „kruviną plutokratijos diktatūrą“ įtvirtinęs gruodžio 17 d.

⁶³ A. Streikus, 2005, p. 370–373.

⁶⁴ S. Dovydaitis, „Ten, kur Žemaičių feodalai Oginskiai viešpatavo“, in: *Tiesa*, 1940-10-01.

⁶⁵ L. Kapočius, „Kur viešpatavo Tyzenhauzai, Sapiehos ir Pšezdzieckiai“, in: *Tiesa*, 1940-10-13, p. 5; L. Kapočius, „Feodalo svajonės“, in: *Tiesa*, 1940-11-01, p. 6; P. Šiltakis, „Feodalų giminė bėgusi nuo vilko užbėgusi ant meškos“, in: *Tiesa*, 1940-12-01, p. 8.

⁶⁶ Ant. Janauskas, „Žemaičių Muravjovas“, in: *Tiesa*, 1940-06-27, p. 3; „SSRS Lietuvos pakto priešai“, in: *Liaudies balsas*, 1940-06-21, p. 3.

⁶⁷ E. Morochovecas, „1861 metų „valstiečių platforma“, in: *Tiesa*, 1941-03-02, p. 5.

⁶⁸ I. G-ras, „Lietuvos buržuazinės demokratijos perlas (120 dienų Seimas)“, in: *Tiesa*, 1941-01-12, p. 11.

perversmas, sąlygotas visų pirma politinės kairės rinkiminių pažadų neįgyvendinimo⁶⁹, centre čia išnyra ir tragiškas keturių komunarų aukos vaizdins⁷⁰. Tačiau svarbiausia puolimo ir kritikos tema yra nevykusi žemės reforma ir valstiečių išnaudojimas, išryškinant skurstančių ir pervargusių dvaro valdinių patirtis ar ketvirto dešimtmečio ūkininkų streikus (pavadinamus sukilimais)⁷¹. Svarbu, kad sociopolitinį pasakojimą papildė ir kultūra bei švietimas. Tarpukario mokslas, skirtas tik turtingiesiems, auginęs tik vidutinybes ir reakcionierius, griežtai cenzūravęs istorinio materializmo mokymą. Kultūroje „viešpatavo idėjinis tuštumas, idėjinis skurdas“⁷². Apskritai, nepaisant progresyvinio laiko vystymosi ir savotiško istorijos niekinimo, kai išaukštinti tik XX a. pasiekimai, sovietinė periodika išlaikė tarpukario priešiškomą lenkams ir carinei Rusijai bei sėkmingai išnaudojo dalies visuomenės priešiškomą A. Smetonai. Šalia to svarbu pabrėžti, jog tiek herojų, tiek aiškiai įvardijamų lietuvių tautos priešų sąrašas buvo skurdus ir be tarpukario valdančiojo elito vardų retai kada galima išvysti kultūrinių veikėjų kritikos.

Užsienio šalių praeitis

Užsienio šalių praeitis „Tiesoje“ vaizduota itin retai. Prisimenami būdavo tik su ideologija arba mokslu susiję įvykiai – švėstas Frydricho Engelso jubiliejus, Paryžiaus komunos pradžios data, mikroskopo išradimas⁷³. Vietoj Vakarų šalių praeities buvo gana detalčiai (žinoma, pozityviai) pristatomos SSRS respublikos ir regionai⁷⁴.

„Į laisvę“ ir „Ateitis“ – kultūrinė atmintis nacistinės Vokietijos okupacijoje

Aukso amžius ir herojai

Vokietijos okupacijos kultūrinei atminčiai apžvelgti atrinkti du dienraščiai. Lietuvių aktyvistų fronto inicijuotas „Į laisvę“ ir vėliau vietoj šio leistas „Ateitis“ iš kiekybinio tyrimo rezultatų atrodo gana skirtingi ir pirmasis iš jų artimesnis A. Smetonos oficiozui. Nepaisant to, ir „Į laisvę“ istoriniai pasakojimai buvo glaudžiai susiję su nacionalsocializmo ideologijos prielaidomis, kur kultūros veiksnys lėmė rasės vertę. Buvo rašoma: „Istorinė patirtis aiškiai liudija, kad kiekvienas aukštesnę kultūrą kuriančios tautos susimaišymas su žemesnėmis tautomis visada baigdavosi pirmosios išnykimu.“⁷⁵

Leidinyje dominavo būtent kultūros ir tautos praeitis kaip priešprieša valstybės istorijai. Ir tai matoma nuo senosios Lietuvos istorijos vaizdavimo, kuris buvo kiek įmanoma abstraktus. Neaptiktas išsamesnis kunigaikščių laikų aprašymas, nors epochos ideali-

⁶⁹ A. Maginskas, „Juodoji sukaktis“, in: *Tiesa*, 1940-12-17, p. 3.

⁷⁰ M. Junčas-Kučinskas, „Keturi sušaudytieji“, in: *Tiesa*, 1940-12-27, p. 6.

⁷¹ A. Magas, „Buvęs Smetonos liokajus pasakoja“, in: *Tiesa*, 1940-07-27, p. 4; Juozas Žemaitis, „Sunkus laikai buvo valstiečiams... (1936 m. Suvalkijos sukilėlis pasakoja)“, in: *Tiesa*, 1940-09-12, p. 6.

⁷² „Operos dvidešimt metų sukaktuvės“, in: *Tiesa*, 1940-12-31, p. 1.

⁷³ „350 m. mikroskopo išradimo sukaktis“, in: *Tiesa*, 1940-10-13, p. 8; „120 metų nuo Fridricho Engelso gimimo dienos“, in: *Tiesa*, 1940-11-25, p. 8; I. Stepanovas, „Paryžiaus komuna“, in: *Tiesa*, 1941-03-18, p. 3.

⁷⁴ Pavyzdžiui, „Didysis kirgizų liaudies akynas (Toktogulo Satylganovo gimimo dienos 75 metinės)“, in: *Tiesa*, 1940-12-03, p. 6.

⁷⁵ „Idėjiniai nacionalsocializmo pagrindai“, in: *Į laisvę*, 1941-08-30, p. 3.

zavimas išliko lietuvių portrete: „vienybė, teisybė ir meilė artimo tarp visų klestėjo“⁷⁶. ATR laikų aprašymus pakeičia pozityvią informaciją apie lietuvių ir vokiečių draugystę nuo Mažvydo laikų pateikiantys J. Žlabio straipsniai (8 str.), jie visi orientuoti į lietuvių kalbos išaukštinimą. Primenami tokie asmenys kaip K. Donelaitis, K. Sirvydas, D. Poška ir tyrėjų kalbininkų Ostermeyerių šeima, Augustas Schleicheris ir kt.⁷⁷

Senosios Lietuvos laikų vaizdavimą gerokai praplėtė ir išryškino „Ateitis“. Itin padidėjo Lietuvos proistorei (21 str.) ir viduramžiams (9 str.) skirtų tekstų skaičius. Straipsniai, paprastai pristatantys archeologijos tyrimus, išskėlė Lietuvos pagonybės laikus. Dauguma jų analizavo piliakalnius, milžinkapius ir pilis, kurios atrandamos ir pristatomos iš įvairių Lietuvos regionų⁷⁸. Pasakiškos prarastos Lietuvos viziją papildė etnologiniai, tautosaka paremti tekstai, analizuojantys prigimtinį lietuvių ir žirgo bei gamtos artumą⁷⁹, pagonybės dvasininkiją ar įvairias istorines legendas⁸⁰. Sunku pasakyti, ar galima šį susidomėjimą tolimiausia Lietuvos praeitimi sieti su nacionalsocializmo domėjimusi okultizmu ir senąja germanų religija⁸¹, lietuviai nebuvo germanų rasės dalis, todėl jų pagonybės išaukštinimas nebuvo ideologiškai pagrįstas, o ryškiausi šios tematikos tekstų autoriai Marija Alseikaitė-Gimbutienė (3 str.) ir Adomas Vilainis-Šidlauskas (6 str.) vargu ar laikytini vokiečių interesus tenkinusiais kolaborantais. Panašu, kad ši tema atitiko cenzūros reikalavimus visų pirma tuo, kad nekalbėjo apie šalies valstybingumą.

Buvo propaguojamas ir senosios Lietuvos kaip Vokietijos draugų vaizdinys, teigiant, kad nuo pat XIII a., nepaisant konfliktų, pagrindinė prekyba vyko su Vokietija⁸². „Ateityje“ pasitaikė ir tarpukariui būdingų kunigaikščių laikų aprašymų, tarkime, LDK žemių apžvalga, tačiau čia centre atsiduria lietuvių tautos apgyvendintų žemių paieška ir, nepaisant teritorijos dydžio, pabrėžiamas lietuvių liaudies nutautinimas ir elito suslavėjimas, kaip šių užkariavimų ir draugystės su lenkais pasekmė: „tikroji tautinė Lietuva užsidarė baudžiauninko lūšnelėje“⁸³. Išties kunigaikščių heroizavimas leidinyje yra neryškus, panašu, jog tai cenzūros sprendimas; juk vengta priminti LDK konfliktus su Vokiečių ordinu ir mokyklose⁸⁴. Šalia to dar plėtojamas Lietuvos ir Vokietijos draugysčių nuo XVI a. pasakojimas: papildomas, tarkime, Danieliaus Kleino lietuvių gramatikos aprašymu⁸⁵.

⁷⁶ „Vienybės kelias“, in: *I laisvę*, 1941-09-26, p. 6.

⁷⁷ Jonas Žlabys, „Ginčas dėl lietuviškų giesmių 18 amž.“, in: *I laisvę*, 1942-08-22, p. 4; Juozas Žlabys, „Senosios lietuvių kalbos gramatikos“, in: *I laisvę*, 1942-04-30, p. 3; Juozas Žlabys, „Lituanistas Schleicheris ir Donelaičio poezija“, in: *I laisvę*, 1942-01-02, p. 3; Juozas Žlabys, „Apie Dionizą Pošką, jo Baulbį Bijotuose, ir kapą Kaitinenuose“, in: *I laisvę*, 1942-01-30, p. 4.

⁷⁸ M. Alseikaitė-Gimbutienė, „Mūsų tėviškės „alkų kalnai“, in: *Ateitis*, 1943-02-27, p. 3; P. Tarasenko, „Mokai“, in: *Ateitis*, 1943-03-06, p. 4; M. Alseikaitė-Gimbutienė, „Milžinkapiai“, in: *Ateitis*, 1943-05-22, p. 3-4; A. Treigūnas, „Prie legendarinio Džiugo piliakalnio“, in: *Ateitis*, 1943-06-29, p. 3; A. Valainis, „Istorinės Veliuonos piliakalnio šlaituose“, in: *Ateitis*, 1943-07-16, p. 3 ir t. t.

⁷⁹ „Lietuvis nuo amžių yra gavalaiškai prisirišęs prie savo gimtosios žemės, <...> mieliausiu, artimiausiu širdžiai <...> padaru laikomas arklus.“ Žr. S. L-s., „Lietuvis ir jo žirgas“, in: *Ateitis*, 1943-06-04, p. 3.

⁸⁰ S. Ps., „Nelabieji galukalnio balose“, in: *Ateitis*, 1943-05-11, p. 4; M. Alseikaitė-Gimbutienė, „Krivė“, in: *Ateitis*, 1943-07-29, p. 3.

⁸¹ N. Goodrick-Clarke, 2004, p. 123–204.

⁸² J. Jakštas, „Proistorinė Lietuva ir Vakarai“, in: *Ateitis*, 1944-03-07, p. 3.

⁸³ „Lietuvių žemės Didžiojo Lietuvos Kunigaikštijoje“, in: *Ateitis*, 1943-12-01, p. 3.

⁸⁴ L. Jašinauskas, 2004, p. 16.

⁸⁵ „Pirmoji lietuvių kalbos gramatika“, in: *Ateitis*, 1943-05-29, p. 3.

„Ateityje“ atgimsta ir Vilniaus vaizdavimas, besistengiantis įteigti miesto lietuviškumą, tačiau pažymėtini keli skirtumai nuo „Lietuvos aido“: čia Vilniaus aprašymas beveik visada susietas su menu ir kultūra (ilgiausių straipsnių, skirtų sostinės istorijai, serija laikytini A. Nezabitauskio „Vilniaus meno ir kultūros paminklai“, spausdinti per 17 numerių)⁸⁶; čia Vilniaus aprašymai turi tam tikrą atsvarą, iš 60 suskaičiuotų straipsnių, skirtų įvairių Lietuvos regionų istorijai, Vilnius aprašytas 29 sykius, taigi leidinyje propaguota įvairių Lietuvos regionų praeitis; čia į Vilniaus aprašymą įtraukiami ir ATR laikais sukurti kultūros ir meno reiškiniai, ir jų autoriai⁸⁷.

„Į laisvę“ pristatomas tautinis atgimimas (17 str.) ir tarpukaris (26 str.) buvo nukreiptas į kultūros ir liaudies praeitį. XIX a. perteiktas daugiausia pasakojant konkrečių asmenybių – T. Narbuto, A. Vienažindžio, V. Pietario – biografijas⁸⁸. Tarpukario istorijos fragmentuose, be puikiai žinomų kultūros veikėjų, kaip antai J. T. Vaižganto, Maironio, V. M. Putino ir kitų pristatymų⁸⁹, gausus tekstų kiekis rodo Lietuvos meną, kultūrą pasakutiniais dešimtmečiais. Išryškina pozityvi dailės ar plastinio meno raida, teigiama kūrybos atitiktis Vakarų tendencijoms, vienintelis lūžis tokiuose tekstuose yra SSRS okupacija, sutrikdžiusi natūralią eigą⁹⁰. Čia atsiranda ir naujų herojų – lietuvių, žuvusių kovoje su bolševikais⁹¹.

„Ateityje“ daug dėmesio teikiama tautinio atgimimo veikėjams (jų biografijų tyrimo ribose priskaičiuota daugiau kaip 50), kurių aprašymo ašis dažniausiai yra konfliktas su rusais ir lenkais kaip kova už gryną lietuviškumą ir dideli kultūriniai pasiekimai sudėtingomis sąlygomis. Daugiausia rašoma apie populiariausius lietuvių veikėjus M. Valančių, S. Daukantą, J. Basanavičių, J. Šliūpą, V. Kudirką, Žemaitę ir kt. Epocha nėra vertinama teigiamai, didesnis pozityvumas aptinkamas tik atgimusios tautiškos kultūros priminimuose⁹².

Tarpukario įvertinimas „Ateityje“ (62 str.) daugiausia dėmesio teikia kultūrai, ypač teatrui ir menininkams, tačiau kartu pažymėtinos kankinių, mirusių nuo bolševikų rankos, biografijos. Bendrą epochos vaizdą geriausiai atskleidžia vasario 16 dienos šventimo tekstas, kur išryškina Lietuvos atsiribojimas nuo Rytų ir bolševizmo, savo draugais pasirenkant vokiečius⁹³. Kultūros tematikos tekstų gausa nacių okupacijos laikotarpiu glaudžiai susijusi su faktu, kad vokiečiai iš esmės leido funkcionuoti lokaliniam kultūriniam gyvenimui, o atsigręžimas į senesnę praeitį sietinas su griežtesne naujausiųjų laikų

⁸⁶ A. Zabitis-Nezabitauskis, „Vilniaus meno ir kultūros paminklai“, 1943-07-17–1944-05-20.

⁸⁷ Pavyzdžiui, „Vilniaus meno mokykla (150 m. sukakčiai paminėti)“, in: *Ateitis*, 1943-10-23, p. 3–4.

⁸⁸ J. V. Narbutas, „Šimtas metų Teodoro Narbuto „Lietuvių tautos istorijai“, in: *Į laisvę*, 1941-11-29, p. 4; „Antanas Vienažindys (1841–1892)“, in: *Į laisvę*, 1942-08-29, p. 3; „Algimanto“ kūrėjas Vincas Pietaris“, in: *Į laisvę*, 1942-10-31, p. 3; J. V. Narbutas, „Šimtas metų Teodoro Narbuto „Lietuvių tautos istorijai“, in: *Į laisvę*, 1941-11-29, p. 4.

⁸⁹ F. Kirša, „Vaižgantas jungė visuomenę“, in: *Į laisvę*, 1941-07-30, p. 2; „Maironio paslaptis“, in: *Į laisvę*, 1941-10-18, p. 3; „Poeto Putino kūrybos kelias“, in: *Į laisvę*, 1942-08-15, p. 3.

⁹⁰ „Lietuviškojo meno kelias per 35 metus“, in: *Į laisvę*, 1942-05-09, p. 3.

⁹¹ Ryškiausias pavyzdys majoro Juozo Tomkaus pagerbimas: „Ties nauju milžinkapiu“, in: *Į laisvę*, 1941-10-07, p. 6.

⁹² „Pirmoji lietuviškoji komedija „Amerika pirtyje“, in: *Ateitis*, 1943-03-20, p. 4; A. Braziulis, „Vilnius – lietuviškosios dailės židinys“, in: *Ateitis*, 1944-04-01, p. 5.

⁹³ „Vasario šešioliktoji“, in: *Ateitis*, 1944-02-16, p. 1; „Nepastebėta dramos teatro sukaktis (Profesiniam dramos teatrui 25-ir metai)“, in: *Ateitis*, 1943-12-18, p. 3; „Reikšminga ir liūdna sukaktis“, in: *Ateitis*, 1944-02-12, p. 8; „Juozas Tomkus – pirmoji raudonojo teroro auka“, in: *Ateitis*, 1943-07-14, p. 3.

istorijos cenzūra ir galbūt, kaip akcentuoja G. Jankevičiūtė, stabilumo siekiu, tai nebuvo unikali Lietuvos situacija – analogiškas atsigręžimas į kultūrą ir senovę ryškus ir kitose nacių okupuotose šalyse (Latvijoje, Estijoje, Slovakijoje)⁹⁴.

Nuosmukis ir priešai

„Į laisvę“ ir „Ateitis“ pasižymi labai panašiais priešų ir blogiau vertinamų laikų vaizdiniais. Epochos prasme tarpukariu paplitę Liublino unijos tapatinimai su nuosmukiu negausiai aptinkami įvairiuose tekstuose, užkabinančiuose ATR istorijos laikotarpį: paminėtinas straipsnis apie LDK žemes, kurio mintis pakartoja ir tekstas apie M. Daukšą: „<...> tautos tragedija, kai šviesuomenė, ypač dvarininkai <...>, nusigrįžo nuo savo tautos ir juo labiau nuo kalbos.“⁹⁵ Apskritai retai tepasitaiko tekstų, tiesiai nukreiptų prieš ATR laikų blygbes. Be to, šiuose siužetuose dažnai pabrėžiama ir pačių lietuvių atsakomybė.

Labiau išplėtotu derėtų laikyti XIX–XX a. pradžios vaizdavimą, aptinkamą daugiausia tik „Ateityje“ (net 73 str.). Lietuvai esant carinės Rusijos sudėtyje, pabrėžiami keli neigiami veiksniai: rusifikacija ir stačiatikybės propagavimas⁹⁶; bolševikinių idėjų, kurios daugiausia propaguotos žydų, sklaida⁹⁷; lietuvių lenkinimas⁹⁸. Dauguma šias pozicijas išreiškiančių tekstų aprašo konkretų tautinio atgimimo veikėją ar regiono miesto praeitį, tačiau pasitaiko ir konkrečių įvykių, tarkime, baudžios panaikinimas ar 1863 m. sukilimas, abu jie pateikia lietuviams kenksmingą kultūrinį ir politinį foną⁹⁹. Čia pagrindinis antagonistas yra rusas, lenkas vaizduojamas rečiau ir nekonkrečiai.

Dažniausiai užsipuolami bolševikai. Bolševikų vaizdinys sėkmingai išnaudojamas propagandai, ypač brėžiant paraleles tarp 1918–1919 m. ir 1940–1941 m. okupacijų bei per jas žuvusių didvyrių, antrame dešimtmetyje kova su bolševikais rodoma kaip pagrindinis Nepriklausomybės kovų konfliktas¹⁰⁰. Lietuvių kančios šiuo laikotarpiu siejamos tiek su smurtu ir visuomenės nepritekliais, tiek su kultūros ir tautiškumo nuosmukiu, o tai sėkmingai susisieja su vyraujančiu pasakojimu apie lietuvių tautos kultūrą ir jos geriausius pavyzdžius¹⁰¹.

Abiejuose leidiniuose galima aptikti antisemitinių tekstų, kur žydai juodinami pasitelkus istoriją. „Į laisvę“ (5 str.) žydai pristatomi keliais skirtingais aspektais: ryškiausias yra bolševiko siejimas su žydu ir teiginys, kad žydai yra tikrieji SSRS valdytojai, todėl visos įvykdytos represijos visų pirma yra žydų, o ne rusų darbas. Sujungimas vyksta per komunizmo ideologijos kūrėjų ir partijos narių žydiškumą¹⁰²; prisimenama LDK laikų

⁹⁴ G. Jankevičiūtė, 2014, p. 197–198.

⁹⁵ „Gimtosios kalbos mylėtojas (Mykalojaus Daukšos mirties sukakčiai paminėti)“, in: *Ateitis*, 1943-02-06, p. 3; „Lietuvių žemės Didžiojo Lietuvos Kunigaikštijo“, ten pat; Juozas Vygandas, „Slaviškosios įtakos Lietuvoje“, in: *Ateitis*, 1943-09-14, p. 2.

⁹⁶ „Anykščių kraštas“, in: *Ateitis*, 1943-09-02, p. 3; „Baudžiava (80 metų sukaktį nuo baudžios panaikinimo)“, in: *Ateitis*, 1943-03-04, p. 4.

⁹⁷ „Kelmė seniau ir dabar“, in: *Ateitis*, 1943-08-31, p. 3.

⁹⁸ „Didysis lietuviybės apaštalas“, in: *Ateitis*, 1943-04-09, p. 3.

⁹⁹ „Baudžiava (80 metų sukaktį nuo baudžios panaikinimo)“, in: *Ateitis*, 1943-03-04, p. 4; A. Merkeliš, „Liūdnoji 1863 metų pasaka“, in: *Ateitis*, 1943-02-06, p. 4.

¹⁰⁰ A. Merkeliš, „Mirti, bet nepasiduoti“, in: *Ateitis*, 1943-02-13, p. 5.

¹⁰¹ K. Arėnas, „Lietuvių kultūros barbarai“, 1943-08-28, p. 3.

¹⁰² Edmund Bahn, „Žydai – Sovietų Sąjungos ponų sluoksnis“, in: *Į laisvę*, 1942-02-21, p. 5.

praeitis ir žydų išvaymas kunigaikščio Aleksandro iniciatyva, straipsnyje išryškinamas žmonių priešiskumas žydams ir pačių žydų amoralumas, vietinės liaudies išnaudojimas¹⁰³; žydai Vakarų Europos istorijos kontekste apkaltinami paskutinio šimtmečio karų ir revoliucijų sukėlimu ir ekonominiu išnaudojimu¹⁰⁴. „Ateityje“ (8 str.) antisemitizmo vaizdinys išlieka panašus – dominuojanti pristatymo strategija išlieka žydų siejimas su komunizmu¹⁰⁵, tačiau atsiranda keli nauji būdai sujungti Lietuvos kultūros išskėlimą ir antisemitizmą: išryškinant priešiskumą žydams tautinio atgimimo kultūros veikėjų raštuose¹⁰⁶ ir aprašant tarpukario Lietuvos ir apskritai Vakarų pasaulio kultūrą neva naikinasią ir gadinasią žydišką periodinę spaudą¹⁰⁷. Šie pastebėjimai menkai keičia vyraujančius žydų vaizdavimo tyrimų rezultatus, tačiau parodo, kad istorinė antisemitinė propaganda bendrame kultūrinės atminties lauke aptariamuose leidiniuose nebuvo gausi, o senesnių nei 50 metų istorinių pasakojimų aptinkama vos kelis sykius.

Užsienio šalių praeitis

Nacistinės okupacijos laikotarpio periodikoje iš visų užsienio šalių gausiausiai rašyta apie Vokietijos praeitį (abiejuose laikraščiuose 42 str.). Šalis aprašyta dažniausiai dviem būdais: viena vertus, tai Vokietijos kariuomenės ir geriausių pergalių istorija, susitelkiant į pastarųjų 40 metų pasiekimus¹⁰⁸, antra, dominuojanti yra kultūros, meno asmenybių istorija, vedanti nuo Nibelungų giesmės iki XX a. poetų¹⁰⁹. Vokietija pristatoma kaip sektinas pavyzdys Lietuvai, tačiau jokiū būdu šių dviejų šalių praeitys nėra supinamos ar vaizduojamos kaip diametraliai priešingos, taip daryta tik sovietinės okupacijos metu. Vokiečių orientacija į kultūrą sąlygojo sėkmingą (kaip galima spėti iš Vokietijos kultūros įtakos Lietuvos menininkams¹¹⁰) minkštosios galios išnaudojimą rašant apie Vokietijos praeitį periodinėje spaudoje.

Apskritai nacių periodika išsiskiria dėmesiu užsienio šalių istoriniams pasakojimams: „Į laisvę“ šiai kategorijai (be Vokietijos istorijos) galima priskirti bent 38, o „Ateityje“ – 52 kiekybiniame tyrime atrinktus straipsnius. Daugiausia rašyta apie Rusijos ir SSRS istoriją, dažniausiai pasakojimai buvo svarbiausių SSRS reiškinų (Spalio revoliucijos, Čeka, NKVD, teroro) ir herojų (Leninas, Stalinas, K. Marksas) kritika, derinant racionalių argumentus apie nežmonišką žiaurumą, skurdą ir iracionalų antisemitizmą¹¹¹. Primenant senesnius laikus

¹⁰³ „Didysis žydų išvaymas iš Lietuvos“, in: *Į laisvę*, 1942-01-31, p. 6.

¹⁰⁴ „Europos karų ir revoliucijų kaltininkai yra žydai“, in: *Į laisvę*, 1941-07-21, p. 1; „Žydai sutvarkyti“, in: *Į laisvę*, 1941-08-04, p. 4.

¹⁰⁵ „Žydų žiaurumai Lietuvoje“, in: *Ateitis*, 1943-09-21, p. 2.

¹⁰⁶ „Vysk. Valančius lietuviams apie žydus“, in: *Ateitis*, 1943-05-18, p. 1; „Lazdynų Pelėdos raštų žydas“, in: *Ateitis*, 1943-08-13, p. 3.

¹⁰⁷ „Žydų laikraščiai ir laikraštinkai Lietuvoje (kartūs ir komiški prisiminimai)“, in: *Ateitis*, 1943-05-20, p. 2; „Žydai spaudoje“, in: *Ateitis*, 1943-11-08, p. 4.

¹⁰⁸ „Tannenbergo mūšio sukaktis“, in: *Į laisvę*, 1941-08-29, p. 1; „Šarvuočių sukaktis“, in: *Ateitis*, 1943-02-11, p. 4.

¹⁰⁹ VI. J-as, „Vokiečių įnašas į Europos muziką“, in: *Į laisvę*, 1941-10-11, p. 4; „Kanto filosofijos turinys“, in: *Ateitis*, 1943-06-19, p. 3; „Didysis kūrėjas Johann Sebastian Bach“, in: *Ateitis*, 1944-03-25, p. 8.

¹¹⁰ G. Jankevičiūtė, 2014, p. 197.

¹¹¹ „24 metai sovietiniam „rojuje“, in: *Į laisvę*, 1942-05-07, p. 3; „Čeka – GPU – NKVD“, in: *Į laisvę*, 1941-08-30, p. 8; „Stalinas ir Jonas Žiaurusis“, in: *Ateitis*, 1943-07-20, p. 2; „Baisios sukaktuvės“, in: *Ateitis*, 1944-01-03, p. 2.

straipsniuose akcentuojamas ir carinės Rusijos bei SSRS tapatumas ir caro bei generalinio sekretoriaus pareigybių panašumas, su Spalio revoliucija siejama Prancūzų revoliucija¹¹².

Žinoma, Vokietija buvo suinteresuota ir kitų jai karą paskelbusių šalių kritika ir juodiniu, pasitelkiant istorinius siužetus. Daugiausia kliuvo Jungtinėms Amerikos Valstijoms (9 str.) ir Jungtinei Karalystei (9 str.), abi šios valstybės pristatomos kaip imperialistinės ir siekiančios užvaldyti visą pasaulį, be to, pradėjusios karą. Tik JAV aprašymuose daugiausia susitelkiama į T. Ruzvelto, kaip tariamo šalies diktatoriaus, asmenį¹¹³, o Jungtinės Karalystės aprašymuose dominuoja valstybei priklausančių kolonijų politikos kritika¹¹⁴.

Aptariamuose leidiniuose daug rašyta ir apie nacistiniam režimui palankių šalių praeitį, daugiausia susitelkta į kultūrą: suomių, estų, latvių, olandų, švedų, norvegų, italų ar ispanų meno ir literatūros istorijos fragmentai sudarė palankiai vertinamų užsienio šalių ryškiausių tekstų bloką¹¹⁵. Prie jų pridėtini ir retkarčiais pasitaikantys politiniai tekstai, išryškinantys Italijos fašizmo pranašumą, aprašantys Japonijos ilgametę istoriją ir karinius pasiekimus ar Turkijos pokyčius valdant Atatiurkui¹¹⁶.

Išvados

1. Kiekybinė turinio analizė parodo skirtingus ideologijų kultūrinės atminties propagavimo būdus. Tautininkų valdymo ir Vokietijos okupacijos laikotarpio spaudoje galima matyti panašias tendencijas – dažnas naujųjų laikų istorijos pristatymas, prioritetą teikiant tarpukariui ir tautinio atgimimo laikotarpiui, kiek retesnis senesnių laikų (viduramžių, ATR epochos) vaizdavimas, daug tekstų, skirtų užsienio šalių istorijai. Ryškiausi kiekybiniai skirtumai nedideli ir atsižvelgiant į imties dydį gali būti dar mažesni – nacių prižiūretoje periodikoje daugiau dėmesio teikiama priešistorei ir archeologijai bei dažniau atsigręžiama į Lietuvos regionų praeitį. Išsiskiria kultūrinė atmintis sovietų okupacijos metu – nunyksta senesnių laikų nei XIX a. aprašymai, SSRS ir Rusijos praeitį apimantys straipsniai dažnesni nei lietuviški, išnyksta istoriniai pasakojimai apie užsienio šalis.
2. Galima teigti, kad trys režimai pateikė skirtingas santykio su kultūrine atmintimi strategijas. Lietuviškas nacionalizmas, kaip ir anksčiau, tautinę istoriją laikė pamatiniu savo režimo pateisinimo būdu ir užbaigė pagrindinę propagandinę Vilniaus vadavimo kampaniją, kurią pateisino miesto praeities aktualizavimu ir perrašymu antilenkiškais gairėmis. Išlaikant dar XIX a. susiformavusį neigiamą laikotarpio po Liublino unijos vertinimą ir Lietuvos kunigaikščių (laikotarpio ir asmenybių) kultą, kartu prie režimo

¹¹² „Kaukė kita, bet metodai tie patys“, in: *Ateitis*, 1944-03-16, p. 2; „Stalinas ir Jonas Žiaurasis“, in: *Ateitis*, 1943-07-20, p. 2; „Napoleonas ir politiniai komisarai“, in: *I laisvę*, 1941-08-30, p. 6.

¹¹³ „Roosvelto kelias į karą“, in: *Ateitis*, 1943-07-05, p. 2; „Kodėl kilo šis karas?“, in: *Ateitis*, 1943-07-09, p. 4; „Ko siekia Dėdė Samas“, in: *I laisvę*, 1941-11-06, p. 3.

¹¹⁴ „Indijos kelias į laisvę“, in: *I laisvę*, 1942-09-02, p. 3; „Apie senuosius Australijos gyventojus“, in: *I laisvę*, 1942-04-03, p. 7.

¹¹⁵ Keli pavyzdžiai: „Didelė lietuvių tautos bičiulė (Suomių rašytojai Maila Talvio 70 metų)“, in: *I laisvę*, 1941-10-25, p. 5; „Dailininkas Van Gogh“, in: *Ateitis*, 1943-06-28, p. 5.

¹¹⁶ „Dvidešimtoji fašistinio režimo sukaktis“, in: *I laisvę*, 1942-10-27, p. 1; „Šalis per 20 metų pakeitusi savo veidą“, in: *I laisvę*, 1942-09-07, p. 3.

priderinti tautinio atgimimo veikėjai, ideologiškai pateikti kaip tautininkų idėjų sekėjai, o naujuoju gerovės laiku paskelbtas tarpukaris po perversmo, centrine kultūrinės atminties figūra paverčiant patį vadą A. Smetoną (savotišką Gedimino politikos tęsėją šiuo metu). SSRS pirmaisiais okupacijos metais visiškai eliminavo tautinę Lietuvos praeitį, ją perrašydama arba ignoruodama, vietoj jos pateikė SSRS ir Rusijos istorinius pasakojimus. Lietuvos praeitis buvo ištiesai paversta tamsiais laikais, kur veikė liaudį engę bajorai ir buržuaziniai nacionalistai, o vieninteliais herojais, be bolševikų, tapo keli režimui tinkamesni lietuvių tautinio atgimimo veikėjai. Ši situacija, kaip matoma iš istoriografijos, po 1941 m. iš esmės pasikeitė – pagausėjo tautinių herojų, integruoti viduramžių istoriniai pasakojimai, kultūrinės atminties naudojimas tapo panašus į nacių¹¹⁷. Nacistinė Vokietija leido Lietuvos tautinę istoriją, tačiau ją cenzūravo ir, kur galėjo, susiejo su savo propaganda. Lietuvos valstybingumą iškeliantys siužetai buvo dažnai ignoruojami, vietoj jų nurodant priešistorės gerovę, tautinio atgimimo laikus ir, visų svarbiausia, tautinę kultūrą visais laikais. Šalia to buvo pabrėžiamas vokiečių indėlis į tautiškumą ir kultūros raidą bei akcentuoti pagrindiniai kenkėjai, sutampantys su nacių priešais – rusai, sovietai ir žydai. Herojais paversti dažniausiai neutralesni Lietuvos kultūros veikėjai, paprastai ignoruojant jų politines biografijas.

- Galima išskirti tris požiūrius į užsienio šalių praeitį. Tautininkai, be aiškiai ideologizuoto priešiško Lenkijos valstybei ir jos naujausiajai istorijai bei prielankumo SSRS, padėjusiai atgauti šalies sostinę, menkai savo režimui išnaudojo kitų šalių praeities siužetus, kurių periodinėje spaudoje buvo publikuota gausiai. Sovietų Sąjunga visiškai ignoravo užsienio šalių praeitį ir aptariamam laikotarpiu publikavo tik SSRS respublikų praeities pasąžus. Nacistinė Vokietija leido straipsnius apie daugelio šalių praeitį, tačiau visi jie buvo griežtai ideologizuoti, pritaikant prie karo tikrovės, tik Vokietijos sąjungininkai ir okupuotos šalys aprašytos daugmaž pozityviai, atskleidžiant didingą šalių (ypač, tarkime, Japonijos) istoriją. Priešų istoriniai pasakojimai aprėpė daugiausia tik kolonializmo, smurto, nelygybės kritiką.

Bibliografija

- Antanavičiūtė R., 2019 – Rasa Antanavičiūtė, *Menas ir politika Vilniaus viešosiose erdvėse*, Vilnius: Lapas, 2019.
- Assmann J., 2008 – Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, New York: Walter de Gruyter, 2008, p. 109–118.
- Assmann J., 2011 – Jan Assmann, *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306>
- Atminties daugiasluoksniškumas, 2013 – *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas* (sud. Alvydas Nikžentaitis), Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013.
- Atminties kultūrų dialogai, 2015 – *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje* (sud. A. Nikžentaitis, M. Koczyński), Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.
- Bražiūnas M., 2014 – Mantas Bražiūnas, „Legalos spaudos ir valdžios santykis Lietuvoje vokiečių okupacijos metais (1941–1944)“, in: *Žurnalistikos tyrimai*, 2014, Nr. 7, p. 214–215. <https://doi.org/10.15388/zt/jr.2014.7.7415>
- Bražiūnas M., 2017 – Mantas Bražiūnas, *Žurnalistikos laukas okupuotoje Lietuvoje (1940–1944): daktaro disertacija*, Vilniaus universiteto Komunikacijos fakultetas, 2017.

¹¹⁷ D. Mačiulis, 2011, p. 93–112.

- Dementavičius J., 2015 – Justinas Dementavičius, *Tarp ūkininko ir piliečio: modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.
- Dusevičiūtė G., 2013 – Gintarė Dusevičiūtė, „Metinių švenčių diskursas Lietuvos periodikoje 1940–1941 m. pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu“, in: *Res humanitariae*, 2013, t. 13, p. 124–135.
- Erl A., 2008 – Astrid Erl, „Literature, Film and the Mediality of Cultural Memory“, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, New York: Walter de Gruyter, 2008, p. 389–398.
- Girardet R., 2007 – Raoul Girardet, *Politiniai mitai ir mitologijos*, Vilnius: Apostrofa, 2007.
- Goodrick-Clarke N., 2004 – Nicholas Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology*, London: Tauris Parke, 2004.
- Jankevičiūtė G., 2009 – Giedrė Jankevičiūtė, „Lietuva 1939–1944 m.: valdžios ženklai“, in: *Menotyra*, 2009, t. 16, Nr. 3–4, p. 130–149.
- Jankevičiūtė G., 2014 – Giedrė Jankevičiūtė, „Istorijos prieglobstyje: apie retrospektyvizmą Antrojo pasaulinio karo metų Lietuvos dailėje“, in: *Dailės istorijos studijos 6: Vaizdo kontrolė*, 2014, p. 170–199.
- Jašinauskas L., 2005 – Linas Jašinauskas, *Nacių švietimo politika okupuotoje Lietuvoje (1941–1944 metais): daktaro disertacija*, Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2005.
- Lietuvos bibliografija. Serija C. Periodiniai leidiniai lietuvių kalba: 1914, d. 1, Kaunas: Kauno apskrities viešoji biblioteka, 1998.
- Lietuvos bibliografija. Serija C. Periodiniai leidiniai lietuvių kalba: 1915–1917, d. 1, Kaunas: Kauno apskrities viešoji biblioteka, 2000.
- Lietuvos bibliografija. Serija C. Periodiniai leidiniai lietuvių kalba: 1918, d. 1, Kaunas: Kauno apskrities viešoji biblioteka, 2001.
- Mačiulis D., 2011 – Dangiras Mačiulis, „Lietuvių kolektyvinės atminties vaizdiniai sovietinėje propagandoje Sovietų Sąjungos – Vokietijos karo metu“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2011, 2010/2, p. 93–112.
- Mačiulis D., Staliūnas D., 2015 – Dangiras Mačiulis, Darius Staliūnas, *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte (XIX a. pab. – 1940 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.
- Mačiulis D., 2009 – Dangiras Mačiulis, „Kolektyvinės atminties raiška Šiaulių miesto kraštovaizdyje XX a.“, in: *Kultūros paminklai*, 2009, t. 14, p. 6–28.
- Mačiulis D., 2013 – Dangiras Mačiulis, „Kraštotyros muziejai ir kolektyvinė atmintis Nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940 m.“, in: *Lietuvių katalikų akademijos metraštis*, 2013, t. 37, p. 249–272.
- Nora P., 1929 – Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Memoire“, in: *Representations*, 1989, no. 26, p. 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Riaubienė A., 2005 – Arida Riaubienė, „Valstybinės cenzūros mechanizmas tarpukario Lietuvoje“, in: *Knygotyra*, 2005, Nr. 44, p. 103–111.
- Smith A. D., 1999 – Anthony D. Smith, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Staliūnas D., 2008 – Darius Staliūnas, *Savas ar svetimas paveldas?: 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*, Vilnius: Mintis, 2008.
- Stašaitis S., 2008 – Stanislovas Stašaitis, „Istorija Lietuvos mokykloje 1940–1941 metais: tautiškumo naikinimas ir sovietinės ideologijos diegimas“, in: *Istorija*, 2008, Nr. 70, p. 39–52.
- Streikus A., 2005 – Arūnas Streikus, „Istorinės atminties sovietizavimo ypatybės Lietuvoje“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, Nr. 9, p. 370–373.
- Tismaneanu V., 2014 – Vladimir Tismaneanu, *The Devil in History: Communism, Fascism, and Some Lessons of the Twentieth Century*, California: University of California Press, 2014.
- Urbonas V., 2012 – Vytas Urbonas, „Lietuvių periodinė spauda: raidos istorija ir dabartis“, in: *Gimtasai kraštas*, 2012, t. 5, p. 54–55.
- Venclauskas L., 2004 – Linas Venclauskas, „Lietuvos įvaizdžiai antinacinėje lietuvių spaudoje“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2004, 1 (15), p. 68–85.
- Whitehead A., 2009 – Anne Whitehead, *Memory*, Abingdon-on-Thames: Routledge, 2009, 192 p.
- Žeimantas V., 2012-03-09 – Vytautas Žeimantas, „Lietuvos Aidui“ – 95 metai!“, in: *Lietuvos aidas*, 2012-03-09, [interaktyvus], in: <http://www.aidas.lt/lt/ivykiai/article/3523-03-09-lietuvos-aidui-95-metai>, [2020-02-25].